תל ברום

עמנואל דמתי

תל ברום (נ״צ רי״ח 25440/79215; רי״י 20440/29215) נמצא על גבעה בזלתית תלולה וגבוהה צפונית־מזרחית לקריית שמונה (איור 1). הגבעה נישאת לגובה של כ־70 מ׳ מעל סביבתה ונראית למרחוק (איור 2). בראש הגבעה, בשטח שמתארו סגלגל (30—80 מ׳ רוחב, כ־200 מ׳ אורך), פזורים שרידי מבנים, קירות תמך ומתקנים. חלק מן השרידים נפגע עם בניית בריכת מים בראש הגבעה בשנת 1966 והנחת קו חשמל תת־קרקעי בשנת 1998.

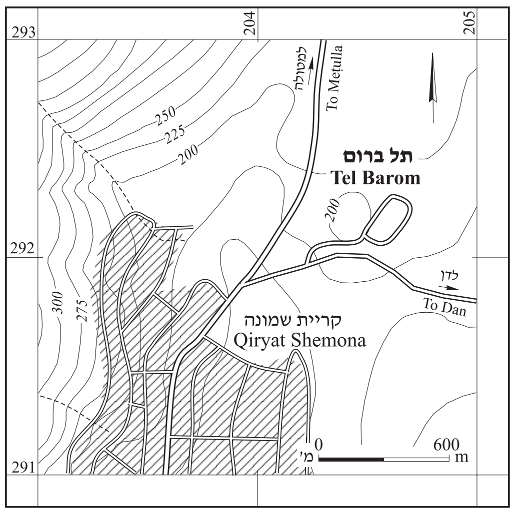

איור 1. מפת איתור.

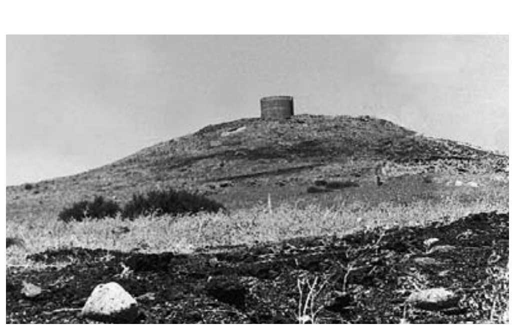

איור 2. תל ברום, מבט לצפון־מזרח.

החפירה

באתר נערכו שתי חפירות הצלה[1] שבמהלכן נחפרו שלושה שטחים (איור 3). בעונת 1966 נחפרו שטח א׳ בראש המדרון הפונה לדרום, ושטח ב׳ בראש הגבעה, צפונית־מזרחית לבריכה. בעונת 1998 נחפר שטח ג׳ בראש המדרון הצפוני (איור 4). התגלו שרידי מבנים משלוש תקופות יישוב: הרומית, הביזנטית והממלוכית, אבל טווח הממצא הקירמי רחב יותר — מהתקופה ההלניסטית עד לתקופה הממלוכית. להלן סיכום כולל של שתי החפירות.

שכבה III: התקופה הרומית

השרידים המעטים מתקופה זו הושתתו על סלע הבזלת המקומי. בשטח א׳ נחשף קטע קיר (W210; תוכנית 1) שתאריכו נקבע לתקופה הרומית בשל עומק יסודותיו וניתוקו מכל הקירות הביזנטיים שסביבו (להלן).

בשטח ב׳ התגלו יסודות של פינת מבנה (W258, W259; תוכנית 2), שאליה נסמך קירו המערבי של בית בד מהתקופה הביזנטית (W242; להלן). חלקו המערבי של קיר 258 נחתך בתקופה הביזנטית על ידי קיר 256 (להלן).

בריבוע המערבי של שטח ג׳ (תוכנית 3) נחשף קטע מקיר בנוי היטב (W306; L107) שיסודותיו עמוקים ואיתנים. במילוי הניגש לקיר זה (L113) נמצאו שברי כלי טרה סיגילטה.

שכבה II: התקופה הביזנטית

בשכבה זו נערכו עבודות בנייה נרחבות, שכללו קירות תמך סביב שיא הגבעה במטרה לפלס את השטח.

שטח א׳ (תוכנית 1). התגלו שני קטעי קירות תמך (W201, W212) היוצרים ביניהם זווית כמעט ישרה ותוחמים את השטח בצד מערב. בחתכי בדיקה (L21, L22) שנחפרו משני עברי קיר 201 נחשף

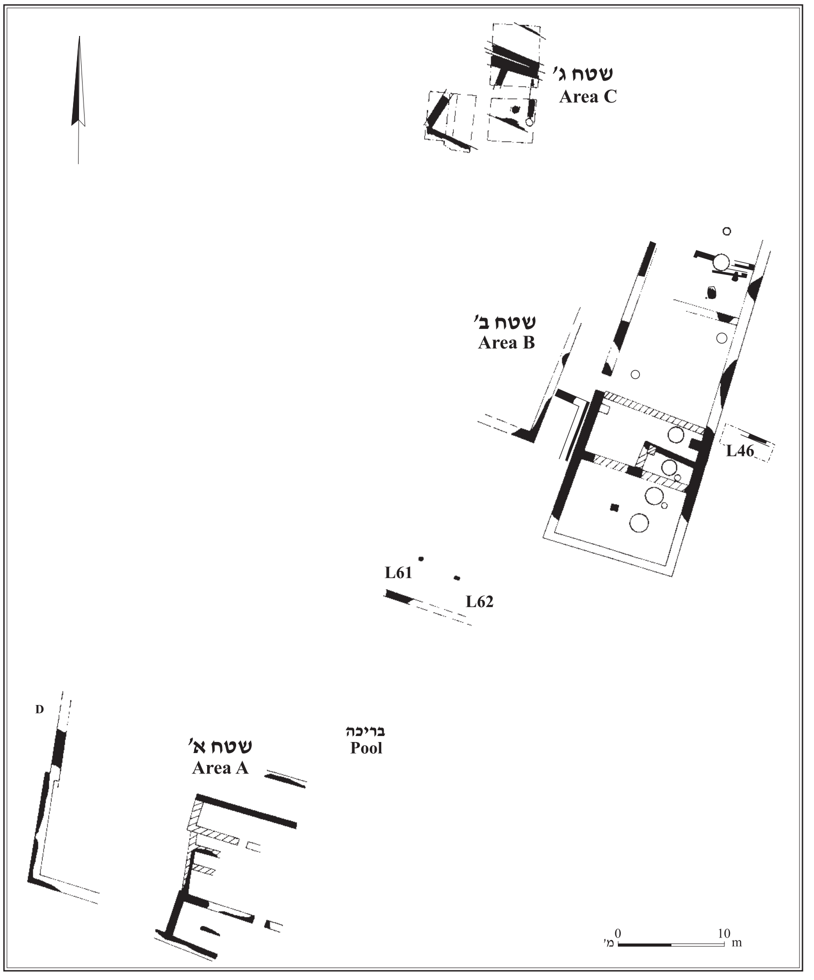

איור 3. תל ברום, שטחי החפירה, עונות 1966 ו־1998.

איור 4. שטח ג׳, עונת 1998, מבט לצפון־מזרח.

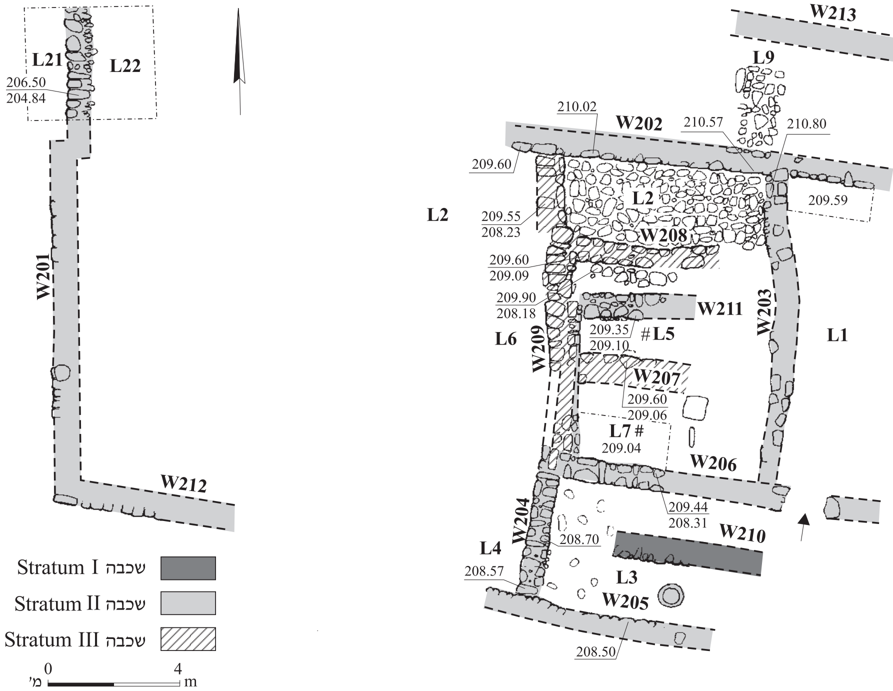

תוכנית 1. שטח א', עונת 1966.

איור 5. לוקוס 21, קיר 201, מבט למזרח.

הקיר לכל גובהו. הוא נבנה מפן אחד של אבני בזלת מהוקצעות (איור 5). בלוקוסים אלה נמצאו שברי כלי חרס מהתקופה הרומית, ובהם כלי טרה סיגילטה, לצד כמות רבה של חרסים מהתקופה הביזנטית.

ממזרח לקירות אלה נחשף חלק מבית מגורים שכיוונו צפון–דרום. המבנה נתחם בצפונו בקיר 202 ובדרומו בקיר 205. שני הקירות נמשכים לכיוון מערב, וקרוב לוודאי שחיבר ביניהם קיר ניצב במערב. במרכז השטח שנחפר נמצאו שלושה חדרים (L2, L3, L5/7). חדר 3 נמשך מזרחה אל מחוץ לשטח החפירה; בחלקו הדרומי נמצאה ממגורה עגולה. בקיר הצפוני של חדר 3 (W206) יש פתח לחצר גדולה (L1), הנמצאת מזרחית לקיר 203, שניכרים בו סימני התמוטטות וגלישה לכיוון מזרח. מצפון לקיר 202 נחשף קטע של ריצוף (L9), התחום מצפון בקיר 213. משטח מרוצף זה היה, ככל הנראה, רחוב שהפריד בין שתי יחידות מגורים. הובחנו שני סוגי ריצוף: החדר הצפוני (L2) מרוצף באבן, ואילו החדרים הדרומיים (L3, L5/7) רוצפו בחומר גירי כתוש והדוק.

שטח ב' (תוכנית 2). התגלה בחלקו בית בד גדול (רוחב 11.5 מ', אורך לפחות 32 מ'), שכיוונו הכללי צפון–דרום. התגלה פתח כניסה יחיד למבנה, עם אבן הסף במרכז הקיר המערבי (W242). בחלקו הדרומי נחשף חדר גדול, מרוצף אבני בזלת (L44) ובו חלק תחתון של מתקן פריכה ('ים') ומתקן סחיטה משונן מטיפוס צפוני (איור 6; השווה Frankel 1999:78, Photo 30) העשויים אבן תלכיד. חדר זה נתחם בדרום בקיר 260 שאבניו נשדדו, אך תעלת השוד הותירה קו ישר וברור בפינה הדרומית־מערבית של רצפת החדר. הקיר המזרחי (W249) חסר ברובו ומהלכו נקבע על פי אבני בנייה שנותרו ממנו בשטח. נראה שקיר זה גלש במדרון הגבעה

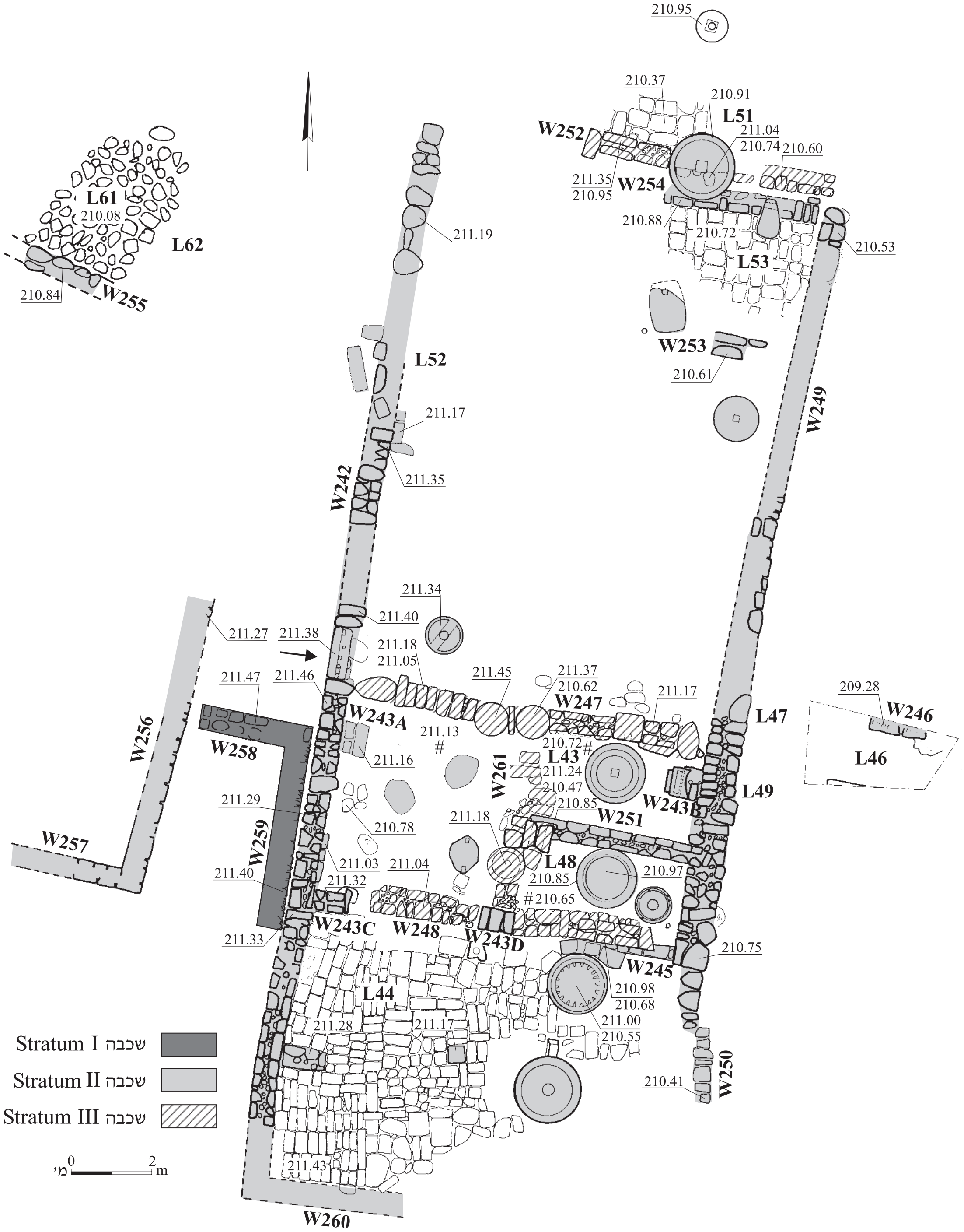

תוכנית 2. שטח ב׳, עונת 1966.

איור 6. לוקוס 44, ׳ים׳ ומסחטה משוננת, מבט למערב.

איור 7. לוקוסים 43 ו־48, ׳ים׳ ומסחטה עם אגן, מבט לדרום.

וחוזק בעבר בקיר 250 שנותר בשטח. מצפון לקיר 245 נחשפו שני חדרים שקיר צר (W251) חוצץ ביניהם. בחדר הדרומי (L48) נמצאו מתקן סחיטה ואגן איגום, ובחדר הצפוני (L43) נמצא מתקן פריכה (׳ים׳). המתקנים סדורים בקו ישר עם אלה שבלוקוס 44 (איור 7). ארבע אומנות (W243A, W243B, W243C, W243D) רומזות כי חדרים אלה (L43, L48) היו מקורים באמצעות קשתות.

החלק המרכזי של בית הבד לא נחפר, אולם נמצאו בו פריטים אופייניים: בתולה של בית בד שלא באתרה, בקרבת הפתח, ואבן כתישה (׳ממל׳) צפונית־מזרחית לה. ממזרח ללוקוס 43 נערכו שלוש חפירות בדיקה מצומצמות, שתיים מהן (L47, L49) נועדו לניקוי הפן המזרחי של קיר 249, ואחת, מזרחה יותר (L46), שבה נחשף קטע של קיר קטן (W246) ומעט קירמיקה ביזנטית. בחלק הצפוני של בית הבד נחשפו חלקים של שני חדרים המרוצפים אבני בזלת (L51, L53). בחדר הדרומי (L53), התחום בקיר 254, נמצאה משקולת אבן; החדר הצפוני (L51), שבו נמצא מתקן פריכה (׳ים׳), מצביע על המשכו של בית הבד לכיוון צפון, אל מחוץ לשטח החפירה.

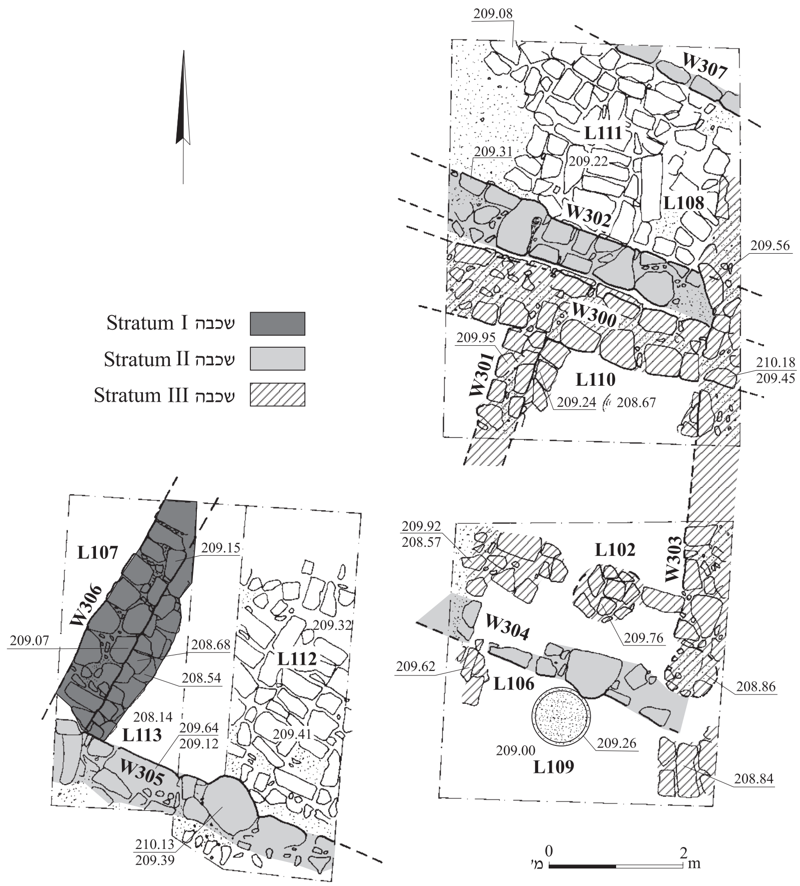

תוכנית 3. שטח ג׳, עונת 1998.

לפי הסיווג של פרנקל (תשמ״ד:381) בית בד זה הוא מטיפוס צפוני־מזרחי, והוא כולל שלושה אגני ריסוק, שלושה מצעי כבישה, מכל איגום אחד, חמישה בסיסים לבורג וחמש משקולות.

ממערב לבית הבד נחשפו קירותיו של מבנה נוסף (W257, W256), המרוחק כדי 4.5 מ׳ ממנו. נראה שרחוב הפריד בין בית הבד למבנה זה. בבדיקה שנעשתה בין שטח א׳ לשטח ב׳ (ר׳ איור 3) התגלה ריצוף עשוי אבני בזלת (L62, L61) וקטע קיר (W255).

שטח ג׳ (תוכנית 3). המבנים הביזנטיים בשטח זה נבנו על גבי השרידים הרומיים המעטים. יש להניח ששרידי קירות מהתקופה הרומית בצבצו על פני השטח ונוצלו בתקופה הביזנטית. נחשפו חלקיהם של שני חדרים (L112, L111) ושרידים של שטח פתוח שייתכן כי היה חצר (L106, L109). החדרים מרוצפים באבני בזלת מהוקצעות, הסדורות לסירוגין

איור 8. לוקוס 111, מבט למזרח.

בשורות אורך ורוחב. מחדר 111 נחשפו רק קטעים מקירותיו הדרומי (W302) והצפוני (W307) (איור 8). בפינה הדרומית־מזרחית של החדר נמצאה הפוכה אבן שכב של רחיים מבזלת שחוקה למדי; לידה נמצאה אבן רכב צרה ומוארכת (איור 9). מחדר

איור 9. לוקוס 111, אבני רחיים, מבט לדרום.

איור 10. לוקוס 51, 'ים' וקיר ממלוכי (W252) בנוי בתוכו, מבט לדרום.

איור 11. לוקוס 102, תשתית אבן לתנור, מבט למזרח.

112 שרד רק הקיר הדרומי (W305), הבנוי מאבני בזלת גדולות, אשר שימש קיר תומך למבנה שהיה במעלה המדרון שמדרום לו.

הקיר הצפוני (W304) של לוקוסים 106 ו־109, בנוי באותה שיטה כמו קירות 302 ו־305. מדרום לקיר, לרגלי אבן גדולה ששובצה בו, התגלו שרידי תנור אפייה על רצפת עפר המרמזים על שטח פתוח (חצר). בין הקירות 302 ו־304 לא התגלו שרידי מבנים ביזנטיים ונראה על כן, ששטח זה הפריד בין שתי יחידות מגורים מקבילות.

שכבה I: התקופה הממלוכית

בשכבה זו נחשפו שרידים דלים בלבד. בשטח א' (תוכנית 1) זוהו בבית הביזנטי תוספות בנייה מעטות מהתקופה הממלוכית: על קיר 204 נבנה קיר 209; קיר ניצב לו (W208) נבנה על הריצוף בלוקוס 2; וקיר דומה (W207) על רצפת לוקוס 5/7, כך שנוצרו שלושה חדרים במקום שניים.

בשטח ב' (תוכנית 2) הוצא כנראה בית הבד מכלל שימוש. קיר 247 נבנה צמוד מאוד ל'ים' האמצעי של בית הבד, ובכך נמנעה אפשרות הפעלתו. בקיר זה שולבו גם אבני משקולות שהן חלק חשוב בבית הבד. לוקוסים 43 ו־48 נחסמו בקיר 261, שגם בו שולבה משקולת אבן של בית בד. בצפון בית הבד (L51) הוזזה אבן ה'ים' ממקומה לצד דרום והוצמדה לקיר 254 הביזנטי. משטח העבודה שבין 'הים' לקיר זה בוטל ועל ה'ים' נבנה קיר חדש (W252; איור 10).

בשטח ג' (תוכנית 3) נבנו השרידים הממלוכיים על גבי מפולות מהתקופה הביזנטית שבחלק מאבניהן נעשה שימוש משני. נחשפה חצר גדולה (L102, L110) המוקפת קירות בבנייה גסה. הקיר הצפוני (W300) עבה ובנוי באיכות ירודה מאבנים שפורקו מהשרידים הביזנטיים. הקיר בנוי במקביל לקיר הביזנטי (W302) וצמוד לו מדרום; הקיר הקדום פורק עד לנדבך אחד מעל רצפת האבן בלוקוס 111. קיר 301, הבנוי בניצב לקיר 300, תוחם ממערב את לוקוס 110, שנחפר לעומק אך לא נמצא בו דבר מלבד חרסים אחדים. על רצפת העפר של החצר, המכסה קיר ביזנטי קדום (W304), התגלו שרידיהם של שני תנורים: אחד מהם משוקע בתוך הקיר המזרחי (W303), והשני נמצא על תשתית אבן במרכז לוקוס 102 (איור 11).

הממצאים

הממצא הקירמי מצביע, כאמור, על תקופת יישוב ארוכה יותר מזו של השרידים האדריכליים והוא יוצג על פי סדר כרונולוגי.

התקופה ההלניסטית

קערה קטנה עם שפה נטויה פנימה (איור 1:12), המעוטרת על השפה מבחוץ בפס חום כהה.

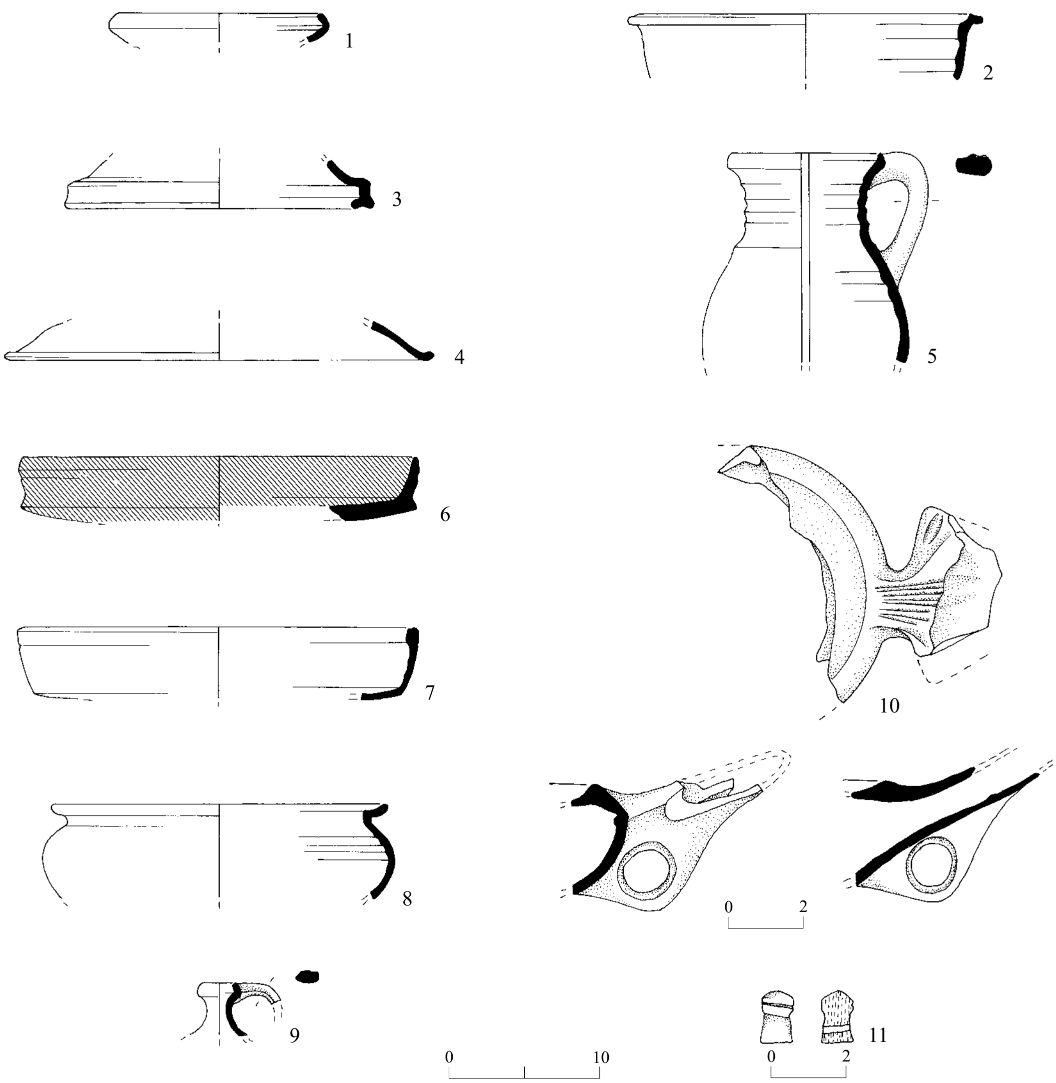

איור 12. ממצאים מהתקופות ההלניסטית (1—5) והרומית הקדומה (6—11).

מס׳	הכלי	מס׳ חפץ	שטח	לוקוס	תיאור
1	קערה	11/27	א	5	טין חום בהיר, ליבה אפורה
2	קערת בישול	35/1	א	22	טין חום־כתום, ליבה אפורה דקה, חיפוי חום כהה
3	מכסה	57/4	ב	44	טין חום בהיר
4	מכסה	23/36	א	22	טין חום־אדום, חסמים חומים
5	פך	31/8	א	5	טין חום
6	קערה	1023/3	ג	113	סיגילטה מזרחית
7	קערה	1023/1	ג	113	טין חום־אדום
8	קדרה	30/1	א	22	טין חום, מזווה
9	פכית	23/3	א	22	טין חום
10	נר	24/61	א	22	טין לבן־ירקרק, שרידי חיפוי שחור
11	תליון	1019	ג	113	שנהב, דמוי פקק, ראש מחורץ

קבוצת קערות מטיפוס זה התגלתה בתל אנפה, הנמצא דרומית־מזרחית לתל ברום, ותוארכה שם למאות הב׳–הא׳ לפסה״נ (Berlin 1997:74–75, Pl. 16:133–140). כן נמצאה קערת בישול (איור 2:12) מן המאות הב׳–הא׳ לפסה״נ, שלה מקבילות במספר וריאנטים רב למדי (Berlin 1997:97–98, Pls. 28, 29). מכסה (איור 3:12), שצורתו מיוחדת ושפתו מעוצבת כתעלה מרובעת ונוטה בזווית ישרה פנימה, הוא כנראה חיקוי לכלי מתכת. עשר דוגמות מטיפוס זה התגלו בתל אנפה ותוארכו שם למאה הא׳ לפסה״נ (Berlin 1997:82, Pl. 19:168–172). מכסה נוסף של סיר בישול (איור 4:12) שייך למגוון רחב של צורות, ששבע מהן התגלו בחפירות דור, בעיקר מהמאות הג׳–הב׳ לפסה״נ (Guz-Zilberstein 1995:302, Fig. 6.24:4–10). פך שצווארו רחב (איור 5:12) הוא כלי נפוץ במשפחת פכי השולחן שהחל לשמש באופן נרחב במאות הב׳–הא׳ לפסה״נ (Berlin 1997:48–49, Pl. 8). שפת הפך מתל ברום אינה זהה לאף אחת מארבע הצורות שהתגלו בתל אנפה, אף שכולן מאותה תקופה. מגוון הצורות מעיד על ריבוי יוצרים ששיווקו את הכלי.

התקופה הרומית הקדומה

קערה מקבוצת כלי טרה סיגילטה מזרחית (איור 6:12) זהה לטיפוס 14 בשומרון, מן המאה הא׳ לסה״נ (Kenyon 1957:286–287, Fig. 68:6). קערה מטיפוס כפר חנניה 1A (איור 7:12) נפוצה מסוף המאה הא׳ עד סוף המאה הג׳ לסה״נ (Adan-Bayewitz 1993:88–91, Pl. 1A:7). קדרה (איור 8:12) מטיפוס 3A בכפר חנניה, מתוארכת מאמצע המאה הא׳ לפסה״נ עד לאמצע המאה הב׳ לסה״נ (Adan-Bayewitz 1993:111–119, Pl. 3A:4). הפכית (איור 9:12) אופיינית לסוף התקופה ההלניסטית ולראשית התקופה הרומית, המאות הא׳ לפסה״נ–הא׳ לסה״נ (Fernandez 1983:229, T. 8.1:185–188). נר אימפריאלי (איור 10:12) מהמחצית הראשונה של המאה הא׳ לסה״נ (Hayes 1980:136, Nos. 549–550) שייך לטיפוס הנרות שנתגלו בשכבה הרומית בדור (Rosenthal-Heginbottom 1995: T:19, Fig. 5.20:1–3). כן נמצא חפץ משנהב דמוי פקק (איור 11:12) ולו נקב מפולש, אולי לתלייתו כעדי.

התקופה הרומית המאוחרת

קערה מזווה (איור 1:13) דומה לקערה מהתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית מג׳למה (Johnson 1988:175, Fig. 7-25:405–408). קדרה מטיפוס כפר חנניה 3B (איור 2:13) היתה בשימוש מראשית המאה הב׳ לסה״נ עד סוף המאה הד׳ לסה״נ (Adan-Bayewitz 1993:119–124, Pl. 3B:12). קדרה מזווה עם שפה נוטה בזווית כלפי מטה (איור 3:13) זהה לזו שנמצאה בח׳ נמרה בצפון הגולן, ושם היא תוארכה לתקופה הרומית המאוחרת (הרטל תשמ״ט:37, לוח 5:13). קדרה מטיפוס זה נמצאה גם בג׳למה בכמה וריאנטים (Johnson 1988:183) ותוארכה שם למאה הד׳ לסה״נ. פך (איור 4:13) ששפתו מפושקת, מטיפוס 6C בכפר חנניה, מוכר מהמחצית הראשונה של המאה הד׳ עד לראשית המאה הה׳ לסה״נ (Adan-Bayewitz 1993:144–146, Pl. 6C). פך (איור 5:13) הדומה לטיפוס T6.3 אצל פרננדז, מתוארך למן המחצית השנייה של המאה הג׳ עד המחצית הראשונה של המאה הד׳ לסה״נ (Fernandez 1983:229). נמצא גם פך קצר צוואר עם שפה מרוכסת (איור 6:13) הדומה לפך מהתקופה הרומית המאוחרת מירושלים (Hayes 1985: Fig. 25:28).

התקופה הביזנטית

נמצאה קערה אדומה (איור 7:13) עם עיטור של טביעת לוטוס(?) מטיפוס LRC (Johnson 1988:153–154, Pl. 7-1:189–191). כן נמצאה קערה אדומה גדולה עם ציור של אשכול ענבים וקנוקנת על הדופן הפנימית של הקערה ושל עוף במרכז (איור 8:13). לא נמצאו מקבילות זהות, אם כי קערות דומות נמצאו בשכבות הביזנטיות בתל תנים הסמוך (דינה אבשלום־גורני ונמרוד גצוב, מידע בעל פה). נמצאה קערה (איור 1:14) עם שפה מרוכסת וטביעות מקדה על השפה מטיפוס LRC3 (Hayes 1972:331). לקערה הכתומה עם עיטור של פסים בצבע ארגמן על הדופן הפנימית (איור 2:14), לא נמצאו מקבילות זהות, אך קערות דומות נמצאו בשכבות מהתקופה הביזנטית בתל תנים הסמוך (דינה אבשלום־גורני ונמרוד גצוב, מידע בעל פה). קערת בישול (איור 3:14), עם ידיות אופקיות על השפה, דומה לטיפוס 10:1 אצל מגנס (Magness 1993:211), המתוארך מסוף המאה הג׳ וראשית המאה הד׳ לסה״נ עד למאות הח׳ והט׳ לסה״נ.

לקדרה עם שפת T (איור 4:14) עיטור של טביעות מעגלים קטנים וזיזים בולטים על שפה מחורצת בצדה החיצון. לקדרה זו לא נמצאה מקבילה. קדרה חצי־כדורית (איור 5:14), בעלת שפת מדף וידיות אוזן אופקיות, דומה בטין ובצורה לקערת בישול עמוקה, אך לא נמצאה לה מקבילה. הקדרה הגדולה

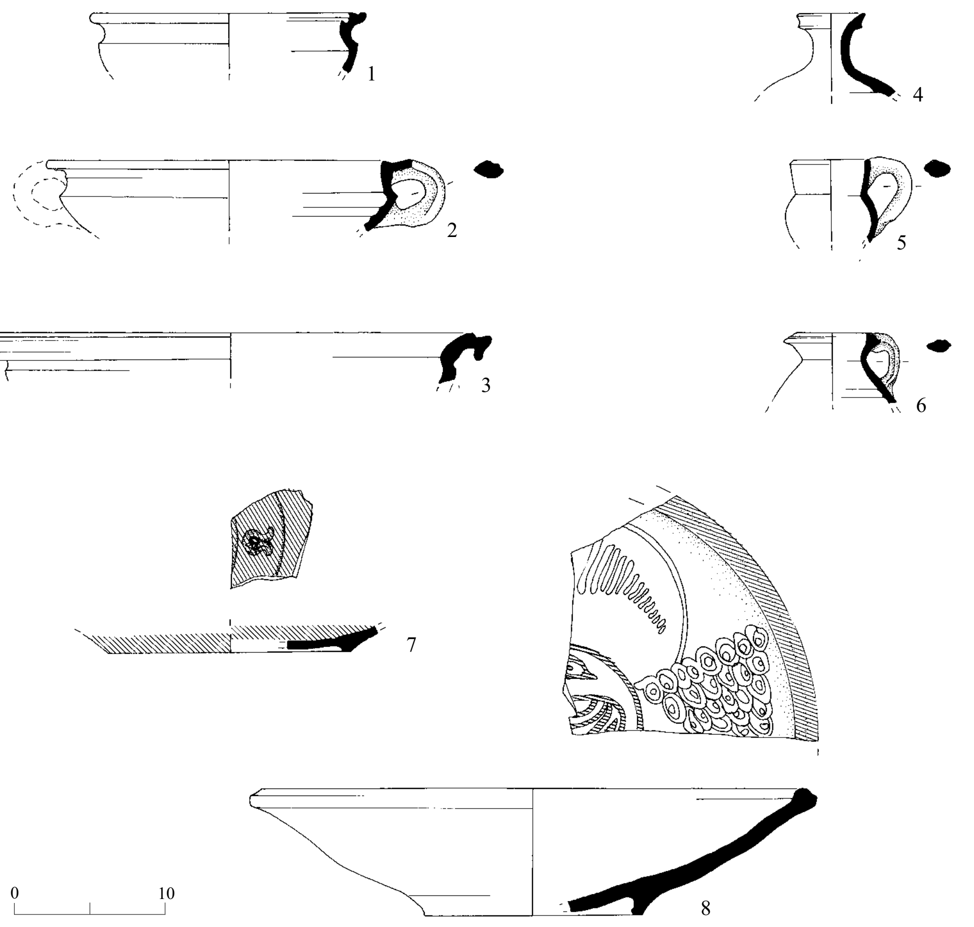

איור 13. כלי חרס מהתקופות הרומית המאוחרת (1—6) והביזנטית (7, 8).

מס׳	הכלי	מס׳ חפץ	שטח	לוקוס	תיאור
1	קערה מזווה	35/6	א	22	טין חום, חסמים לבנים מעטים, שפת מדף מחורצת
2	קדרה מזווה	17/15	א	5	טין חום, חיפוי לבן, שפת מדף וידית
3	קדרה	1023/2	ג	113	טין חום־אדום, חסמים לבנים מעטים
4	פך	30/23	א	22	טין חום־אדום, חסמים לבנים זעירים
5	פך	23/19	א	22	טין חום־כתום
6	פך	45/3	א	21	טין חום
7	קערה	14/24	א	22	טין חום, חיפוי אדום, עיטור טבוע
8	קערה	66/5	ב	46	טין חום־כתום

(איור 14:6) עם עיטור של צלב עשוי מעגלים טבוע על הידית, מקדימה ככל הנראה את הקדרות מטיפוס 3 הנזכרות אצל מגנס (Magness 1993:209–211).

לסיר הבישול (איור 15:1) עם גוף קוני מצולע ושפת מרזב נמצאה מקבילה בחורבת עובש בגליל המערבי (אביעם וגצוב תשנ״ח:63, איור 9:11). סיר הבישול (איור 15:2), עם שפה זקופה וגוף מצולע מטיפוס D4:3 מכפר חנניה מתוארך למן סוף המאה הג׳ וראשית המאה הד׳ עד לראשית המאה הה׳ לסה״נ (Adan-Bayewitz 1993:131). לסיר הבישול הקטן (איור 15:3) עם שפה מעובה ומחורצת מקבילות ברמת הנדיב (Calderon 2000:138, T.1, Pl. 22:34–35 T.1) שם הם תוארכו למאה הו׳ לסה״נ. נמצאו מכסה כפתור מצולע עם חור ומכסה עם חיתוך סכין,

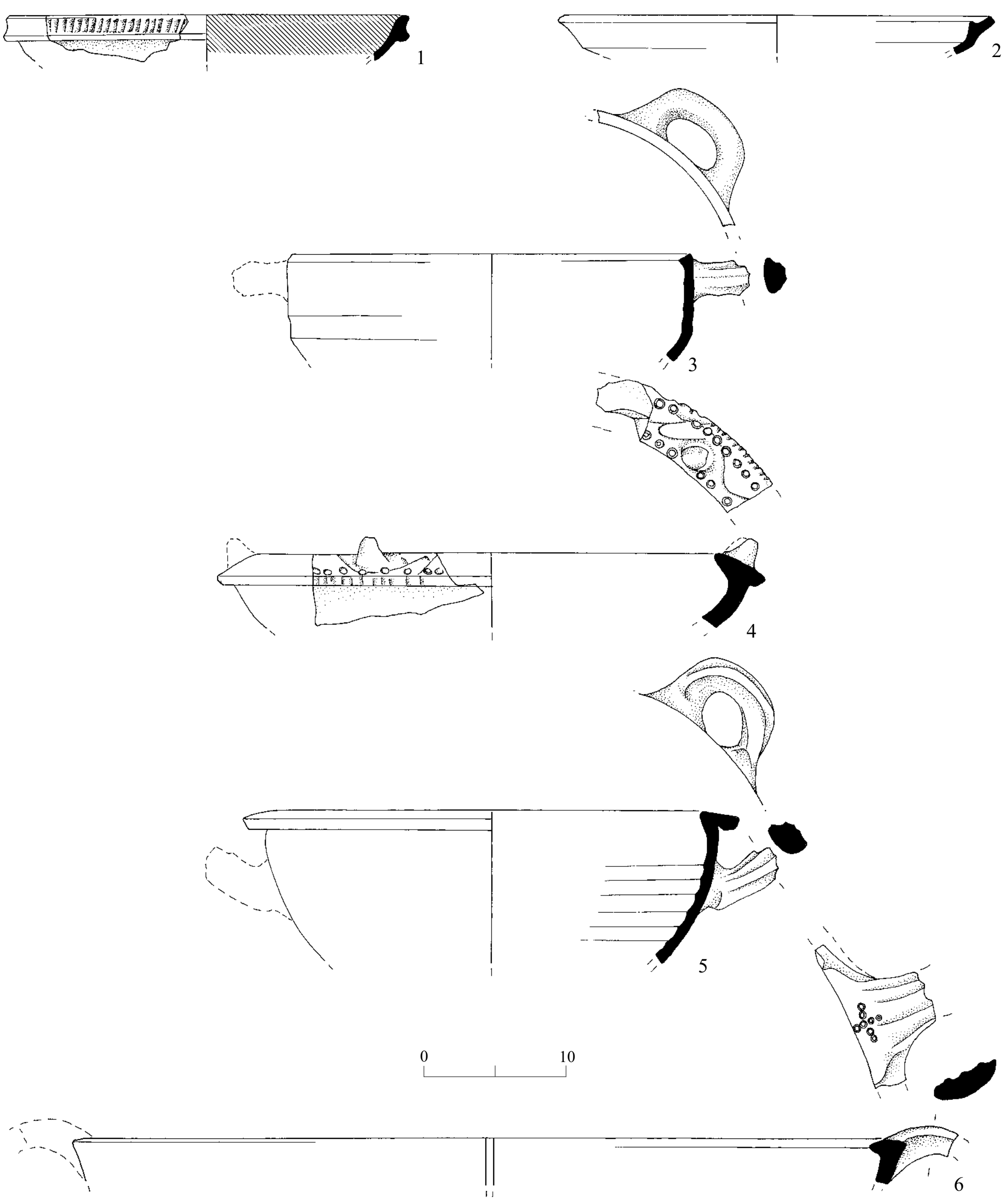

איור 14. כלי חרס מהתקופה הביזנטית.

מס׳	הכלי	מס׳ חפץ	שטח	לוקוס	תיאור
1	קערה	8/18	א	2	טין חום־אדמדם, עיטור בפסים חומים, חסמים חומים קטנים
2	קערה	13/9	א	3	טין חום־כתום מחופה בצבע חום־אדום
3	קערת בישול	40/1	א	5	טין חום־כתום
4	קדרה	26/4	א	5	טין חום בהיר, עיטור בדיקור
5	קדרה	34/5	א	5	טין חום כהה, ליבה שחורה
6	קדרה	23/1	א	22	טין שחור, ידית מעוטרת בצלב

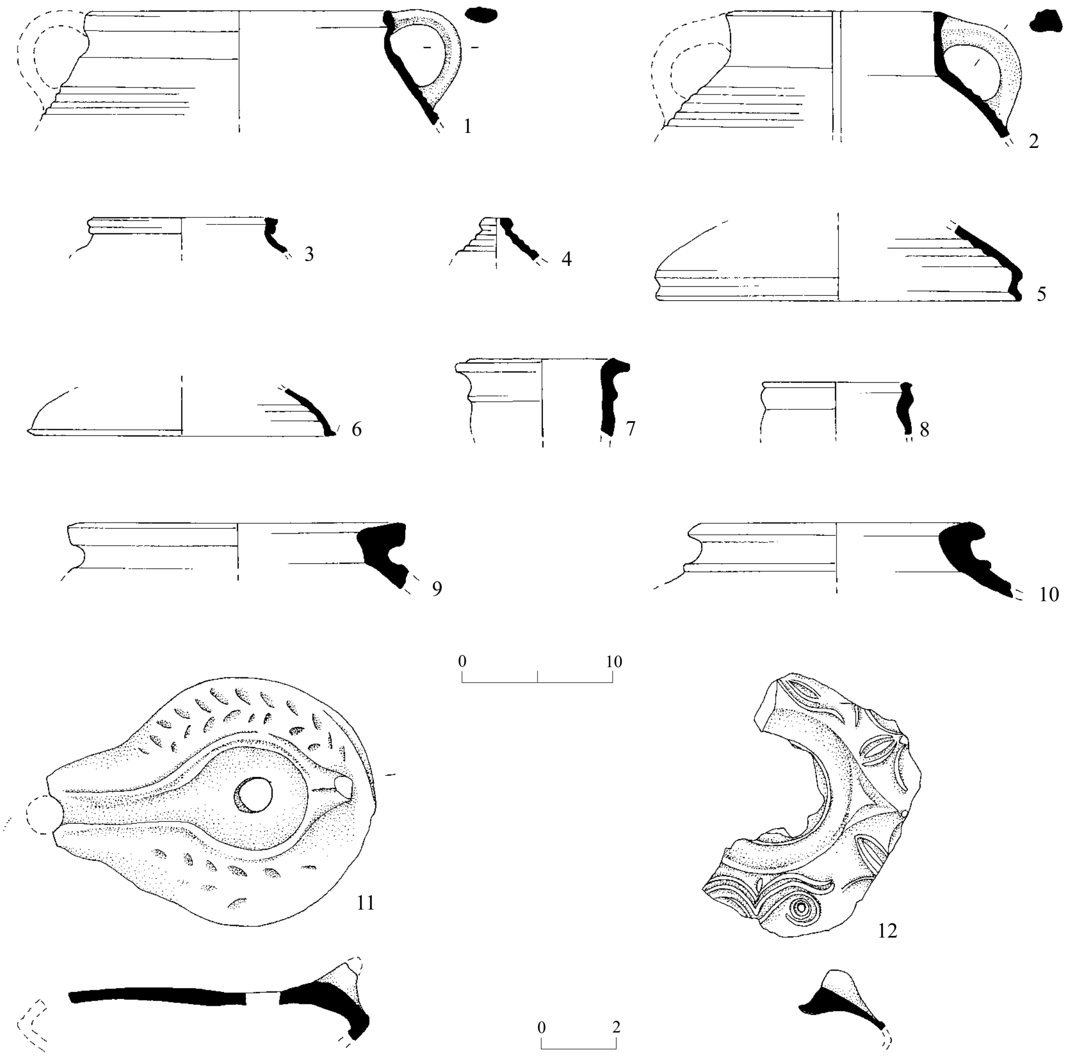

איור 15. כלי חרס מהתקופה הביזנטית.

מס׳	הכלי	מס׳ חפץ	שטח	לוקוס	תיאור
1	סיר בישול	66/11	ב	46	טין חום
2	סיר בישול	40/5	א	5	טין שחור, חסמים לבנים מעטים
3	סיר בישול	14/26	א	22	טין חום בהיר
4	מכסה כפתור	21/25	א	22	טין שחור, חסמים לבנים מעטים
5	מכסה	75/1	ב	61	טין חום־אפור
6	מכסה	27/5	א	7	טין שחור
7	קנקן	35/8	א	22	טין חום, ליבה אפורה
8	קנקן	1016	ג	110	טין חום־שחור, חסמים לבנים קטנים
9	פיטס	20/9	א	22	טין חום־כתום
10	פיטס	41/2	א	22	טין חום־צהוב, ליבה חומה־כתומה, חסמים חומים קטנים
11	נר	24/40	א	22	טין חום בהיר
12	נר	54/1	ב	44	טין חום בהיר

מצולע מבפנים (איור 15:4, 6). מגנס מתארכת אותם מסוף המאה הג׳ וראשית המאה הד׳ עד למאות הט׳ והי׳ לסה״נ (Magness 1993:215).

הכלי שבאיור 15:5 הוא מכסה של סיר בישול שלו שפה מעוצבת ונטויה באלכסון חוצה; הצילוע בחלקו הפנימי שולל את האפשרות שזו קערה. לא נמצאה לו מקבילה זהה. הוא דומה למכסים דמויי הפעמון הפשוטים יותר בצורתם (Johnson 1988:221).

קנקן עם שפת מדף ורכס על הצוואר (איור 15:7), דומה לקנקן ביזנטי מגוש חלב (Meyers, Meyers and Strange 1990:167, Pl. A:4). קנקן עם שפה גלית (איור 15:8) דומה לקבוצת כלים ביזנטית המאופיינת בטין חום־אפור, שנמצאה בדבורה שבגולן (הרטל תשמ״ט: לוח 16:5—8). לפיטסים עם שפת מדף (איור 15:9, 10), מטיפוס יטורי־גולני, מקבילות ברמת הגולן בתקופה הביזנטית (הרטל תשס״ב:89—90, איור 141).

נר צפוני (איור 15:11) עם עיטור דו־עלי טבוע נפוץ בתקופות הרומית והביזנטית במצרים, בצפון אפריקה וביוון, בעיקר מסוף המאה הג׳ ובמאה הד׳ לסה״נ, ותפוצתו פוחתת לאחר מכן (Sussman 1989:36, T5C:33, 34). נר פניקי (איור 15:12) עם עיטור טבוע של ניצני פרחים נפוץ בצפון הארץ, בתחום ההשפעה הפניקית, במאות הה׳ עד הז׳ לסה״נ, בעיקר לאחר היעלמותם של הנרות הצפוניים (הרטל תשס״ב:101—104, איור 151:1). כן נמצאו רעף (איור 16:1) עם האות K חרותה באצבע לפני הצריפה, ומשקולות פלך (איור 16:2—4), או אולי, כפתורי אבן (ר׳ איילון תשנ״ה:37*), שהיו נפוצים מאוד בתקופות הרומית והביזנטית.

התקופה האסלאמית הקדומה

קערה מזוגגת (איור 16:5) שייכת לטיפוס 6 ביוקנעם ומתוארכת למאות הט׳ והי׳ לסה״נ (Avissar 1996:78–81, Fig. XIII.6:6). נר עם עיטור סהרונים טבוע (איור 16:6) מטיפוס 1 ביוקנעם (Avissar 1996:191, Fig. XV.16:16) אופייני לתקופה האומיית.

התקופה הצלבנית

קנקן בעל שפה זקופה וגוף מצולע (איור 16:7) מתוארך למן אמצע המאה הי״ב עד אמצע המאה הי״ג לסה״נ ומיוחס לטיפוס 11 ביוקנעם (Avissar 1996:151, Fig. XIII.118). נר כוורת (איור 16:8) עם שפה צבוטה, לא מזוגג, מתאים לטיפוס 5 ביוקנעם, לתקופה שבין המחצית השנייה של המאה הי״ב ועד למחצית הראשונה של המאה הי״ג לסה״נ (Avissar 1996:196–197, Fig. XV. 38:42).

התקופה הממלוכית

הקערה שבאיור 16:9 מזוגגת בצבע ירוק עם חריתות שחורות, דקות ועבות, גם בצבעים חום וצהוב. לדעת עדנה שטרן, העדרן של קערות אלה ממכלולים צלבניים מצביע על כך שהן מהתקופה הממלוכית, וזמנן שלהי המאה הי״ג והמאה הי״ד לסה״נ (שטרן תשנ״ט:125—126, איור 1:6). קערה

איור 16 ◄

מס׳	הכלי	מס׳ חפץ	שטח	לוקוס	תיאור
1	רעף	75/4	ב	61	טין חום־כתום
2	פלך	64/7	ב	43	אבן שחורה
3	פלך	9/1	א	4	אבן שחורה
4	פלך	17/19	א	5	אבן שחורה
5	קערה מזווה	69/5	ב	42	טין חום־צהוב, מזווה, זיגוג צהוב, פסים חומים בפנים וירוק על השפה
6	נר	1010	ג	102	טין חום
7	קנקן	1011/2	ג	104	טין חום כהה, חסמים לבנים
8	נר	1005	ב	102	טין חום־אדום, שפה צבוטה
9	קערה	1006	ג	101	טין חום־אדום, זיגוג ירוק על חיפוי לבן עם עיטור מחורץ שחור, חסמים לבנים זעירים
10	קערה מזווה	1026	ג	111	טין חום כהה, מעט חסמים לבנים, זיגוג חום על השפה וירוק־כסוף בפנים
11	קערה מזווה	1018/1	ג	107	טין חום־כתום, מצולעת, זיגוג ירוק על חיפוי לבן
12	קערת בישול	1018/2	ג	107	טין חום־אפור חולי, זיגוג פנימי חום כהה

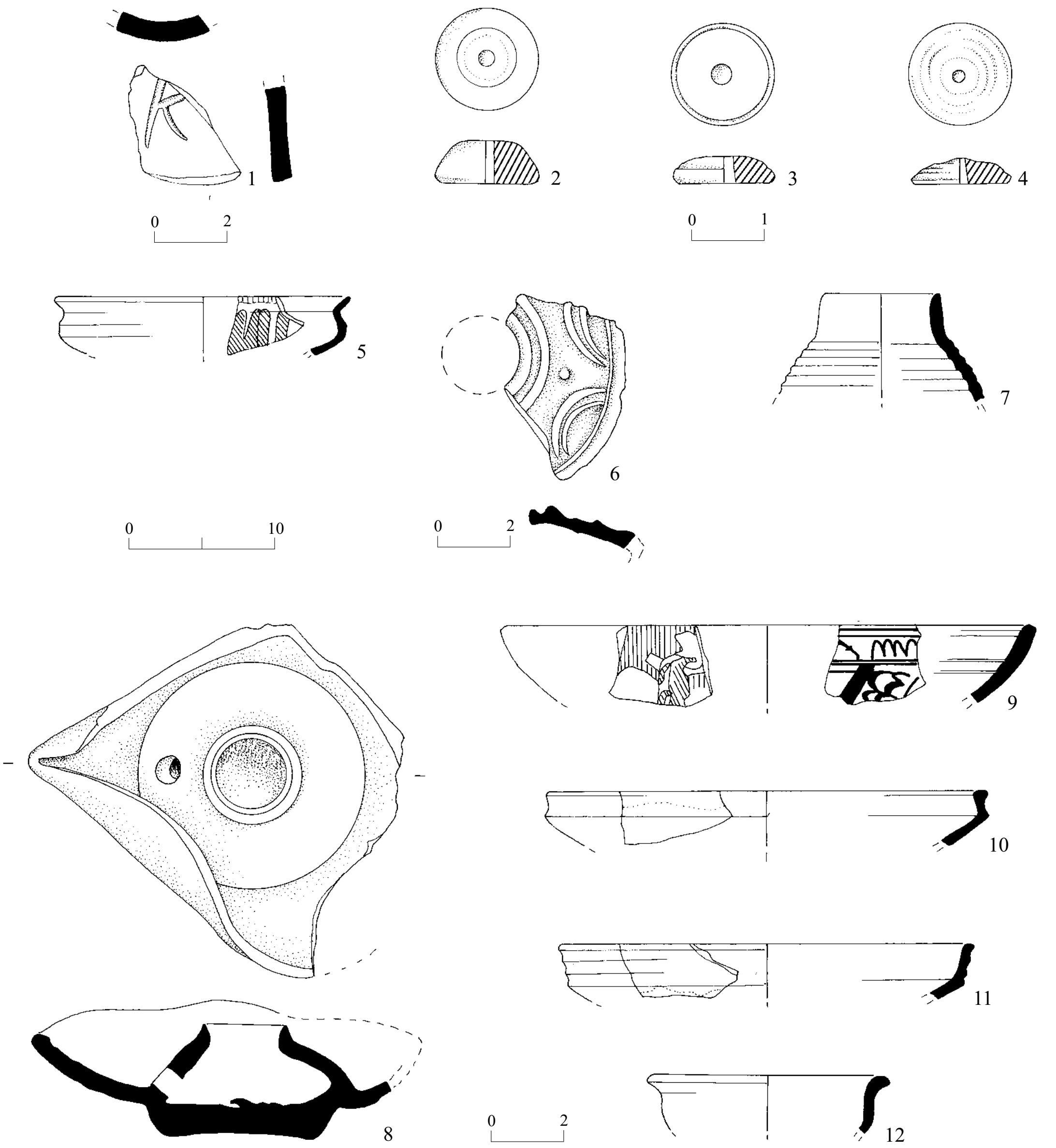

איור 16. ממצאים מהתקופות הביזנטית (1—4), האסלאמית הקדומה (5, 6), הצלבנית (7, 8) והממלוכית (9—12).

מזווה, מזוגגת ירוק־חום על חיפוי לבן (איור 10:16) מופיעה גם בגוני צהוב וירוק ושייכת לטיפוס 44 ביוקנעם (Avissar 1996:96–97, Fig. XIII.32:4), שם היא מתוארכת מאמצע המאה הי״ג ואילך. קערה מזוגגת ירוק על חיפוי לבן (איור 11:16) עם שפה זקופה מצולעת, דומה בצבעה ובעיצובה לקערה קטנה (ספל?) מבורג׳ אל־אחמר, המתוארכת למאה הי״ד לסה״נ (Pringle 1986:149, Fig. 49:52). קערת בישול חצי־כדורית (איור 12:16) עם זיגוג פנימי חום על קרקעית הקערה דומה לקבוצת קערות הבישול מטיפוס 17 ביוקנעם, אך השפה נטויה יותר כלפי מטה והזיגוג מכסה לפעמים רק את קרקעיתה. זמנן, אולי, מהמחצית השנייה של המאה הי״ג והי״ד לסה״נ (Avissar 1996:143–144, Fig. XIII.104).

סיר בישול עם שפת מדף וגוף מצולע (איור 1:17), השונה בצורתו מסירי הבישול של התקופה, שייך לטיפוס 10 ביוקנעם, ומיוחס לתקופה הממלוכית (Avissar 1996:136–138, Fig. XIII.97).

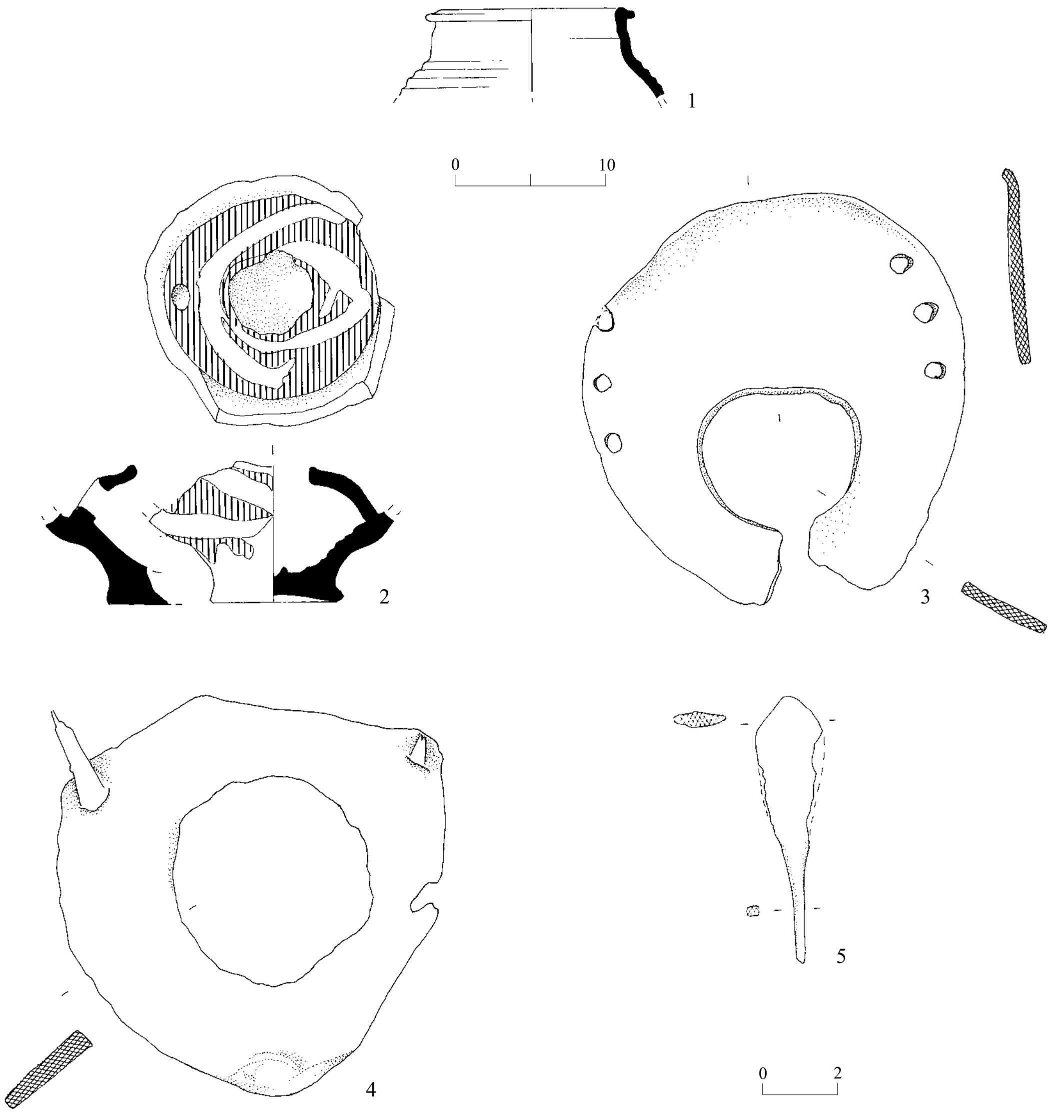

איור 17. ממצאים מהתקופה הממלוכית (1—4) ומתקופת הב״ת 2 (5).

מס׳	הכלי/חפץ	מס׳ חפץ	שטח	לוקוס	תיאור
1	סיר בישול	1011/1	ג	104	טין חום־בהיר, חסמים לבנים זעירים
2	נר	1022	ג	112	טין חום־אדום, זיגוג חום כהה
3	פרסה	1007		102	ברזל, עם שישה נקבים למסמרים
4	תושבת לציר	74	ב	50	ברזל, עם שלושה מסמרים
5	ראש חץ	9/16	א	4	ברונזה

נר כוורת מזוגג על מרח פסים לבנים (איור 2:17), שבסיסו גבוה יחסית, דומה לנר לא מזוגג המיוחס לסוף המאה הי״ב ולמחצית הראשונה של המאה הי״ג לסה״נ (Avissar 1996:196–197, Fig. XV.38:42). נר זה נמצא כאמור בשכבה I הממלוכית, ועל כן נראה שזמנו מאוחר יותר ויש ליחסו למאות הי״ג—הי״ד לסה״נ.

פרסת ברזל רחבה (איור 17: 3), אינה דומה לפרסה שהתגלתה בשכבה II הצלבנית בבית זניתה (גצוב תש״ס: איור 30: 7—12), אלא לפרסה מאוחרת יותר

משכבה I הבתר־צלבנית (גצוב תש״ס:101). מאחר שנמצאה בשכבה I, נראה שיש לייחסה לתקופה הממלוכית. תושבת לציר מברזל עם שלושה מסמרים (איור 17 :4) — קרוב לוודאי של גלגל עץ של עגלה — נמצאה קרוב לפני השטח, וייתכן על כן שיש לייחסה לשכבת החיים האחרונה באתר, דהיינו לתקופה הממלוכית. ראש חץ שטוח מברונזה בעל תקע דק (איור 17 :5) הוא ממצא חריג ואקראי, העשוי להיות מתקופת הב״ת 2 (ידין תשכ״ח:953) שאינה מיוצגת באתר.

המטבעות

דונלד צבי אריאל

בחפירה בשנת 1966 נמצאו שישה מטבעות, שניים מהם רשומים באוצרות המדינה (מס׳ 2, 4) וארבעה אחרים אבדו (טבלה 1). מטבעות אלה זוהו על ידי מ׳ רשף מקיבוץ בית אלפא והם מוזכרים בתיק החפירה בארכיון רשות העתיקות. על סמך צילומים יכולנו לאשר את הזיהויים של מטבעות א׳ וד׳ (ר׳ טבלה 1) ונראה שאין לפקפק בזיהוים של שני האחרים. בחפירות 1998 נמצאו שני מטבעות (מס׳ 1, 3).[2]

1. סל 1020, לוקוס 113, ר״ע 68384.
383–395 לסה״נ.
פנים: [- - -] דיוקן לימין.
גב: הנצחון גוררת שבוי לשמאל.
Æ, 0.92 ,↓ גרם, 13 מ״מ.
השווה: *LRBC* 2:89, No. 2183.

2. סל 64, בית הבד, על רצפה 44, ר״ע 60310.
יוסטיניאנוס א׳, קיזיקוס, 549/550 לסה״נ.
פנים: DN IVSTINI–ANVS PP AVC דיוקן לחזית, עטור כתר ונזר, לבוש שריון.
גב: **M**; למעלה: צלב; לימין: X/X/II/I; לשמאל A/N/N/O; מתחת: B; מתחת לקו: KYZ.
Æ, פוליס, ↓, 18.32 גרם, 33 × 35 מ״מ.
DOC 1:128, No. 174b.

3. סל 1017, לוקוס 113, ר״ע 68383.
יוסטינוס ב׳, ניקומדיה, 570/571 לסה״נ.
פנים: [DN IVS]TI–NVS PP AVC קיסר וקיסרית יושבים לפנים על כסים.
גב: **M**; למעלה: צלב; לימין: ꝗ; לשמאל: A/N/N/O; מתחת: B; מתחת לקו: NIKO.
Æ, פוליס, ↓, 12.25 גרם, 20 מ״מ.
DOC 1:228, No. 96c.

4. סל 84, לוקוס 53, ר״ע 60309.
יוסטינוס ב׳, ניקומדיה, 570/571 לסה״נ.
פנים: [DN IVSTI]–NṾṢ PP [AVC] קיסר וקיסרית יושבים לפנים על כסים.
גב: **M**; למעלה: צלב; לימין: ꝗ/II; לשמאל: A/N/N/O; מתחת לקו: [CON].
Æ, פוליס, ↑, 9.55 גרם, 28 × 29 מ״מ.
DOC 1:209, No. 34.

טבלה 1. זיהוי המטבעות שאבדו מחפירת 1966

מס׳	מוצא	שליט	תאריך (לסה״נ)	מיטבעה	הפניה
א׳	שטח א׳, 0.9 מ׳ עומק מתחת למפלס הרצפה הביזנטית	הורדוס פיליפוס	15/16	פניאס	*TJC*:229, No. 101
ב׳	בית הבד, מעל לרצפה	קונסטנס הא׳	337–350	קונסטנטינופוליס	
ג׳	שטח א׳, מעל למפלס הרצפה הביזנטית	קונסטנס הא׳	337–350	קרתגו	
ד׳	בית הבד, פני שטח	נאצר אל־דין ארתוק ארסלאן (שושלת מארדין)	1214	דיארבכר	Edhem 1894:58, No. 79

סיכום

גבעת הבזלת של תל ברום, השולטת על צפון אצבע הגליל, לא משכה בתקופות קדומות את תושבי האזור לשמש להם מקום יישוב. חסרונה הבולט הוא ריחוקה ממקורות מים והקושי לחצוב בה בורות ומתקני אגירה אחרים.

במאה הב׳ לפסה״נ, בתקופה הסלווקית, החלה חדירה הלניסטית־סורית מסיבית, ובעקבותיה נוסד במקום יישוב שהתקיים עד למחצית השנייה של המאה הא׳ לפסה״נ. מן הממצא הקירמי עולה כי באתר התקיים רצף יישובי עד לתקופה הרומית הקדומה, במאה הב׳ לסה״נ, ולאחר מכן הוא ניטש.

לאחר פער של כ־200 שנה, בראשית התקופה הביזנטית, התחדש היישוב באתר. במקום נעשו עבודות תשתית גדולות לפילוס ראש הגבעה, שם נבנו בצורה מתוכננת בתי מגורים ובית בד גדול. הבתים מקבילים זה לזה וסמטות ישרות מפרידות ביניהם. עדות נוספת ליישוב מאורגן מספקות אבני בית הבד, העשויות מסלע תלכיד (קונגלומרט), שטולטלו ממרחק אל ראש הגבעה. על פי גודלו של בית הבד, ברור שבאזור היו כרמי זיתים רבים והחקלאות שגשגה. נמצאו מעט מאוד חרסים מן התקופה האסלאמית הקדומה ונראה, על כן, שתקופה זו חתמה את ימיו של היישוב הביזנטי העשיר והמבוסס.

היישוב באתר חודש רק כעבור כ־400 שנה, בתקופה הממלוכית, על ידי מתיישבים חדשים שתרבותם האדריכלית והחומרית דלה. הם לא עסקו בחקלאות ולא ניצלו את שרידי המתקנים של התקופה הביזנטית, ועל כן נראה שהיה זה יישוב דל של רועים. יישוב זה חדל להתקיים לקראת סוף המאה הי״ד לסה״נ ומאז ניטש האתר.

טבלה 2. רשימת לוקוסים וקירות, עונות 1966, 1998

לוקוסים		קירות	
יומן חפירה	פרסום סופי	יומן חפירה	פרסום סופי
חפירות 1966, שטח א׳			
1	1	1	201
2	2	2	202
3	3	3	203
4	4	4	204
5	5	5	205
6	6	6	206
7	7	7	207
8	8	8	208

טבלה 2. (המשך)

לוקוסים		קירות	
יומן חפירה	פרסום סופי	יומן חפירה	פרסום סופי
9	9	9	209
21	21	10	210
22	22	11	211
		12	212
		13	213
חפירות 1966, שטח ב׳			
43	43	42	242
44	44	43	243
45	45	44	244
46	46	45	245
47	47	46	246
48	48	47	247
49	49	48	248
50	50	49	249
51	51	50	250
52	52	51	251
53	53	52	252
61	61	53	253
62	62	54	254
		55	255
		56	256
		57	257
		58	258
		59	259
		60	260
		61	261
חפירות 1998, שטח ג׳			
01	101	100	300
02	102	101	301
03	103	102	302
04	104	103	303
05	105	104	304
06	106	105	305
07	107	106	306
08	108	107	307
09	109	108	308
10	110		
11	111		
12	112		
13	113		

הערות

[1] חפירת ההצלה הראשונה נערכה מטעם אגף העתיקות בחודשים יולי–אוגוסט 1966, בהנהלת מיכה (מייק) ליבנה (הרשאה מס׳ A-97), בסיוע מיכאל פייסט (מדידות ושרטוט) ובמימון משרד השיכון. החפירה השנייה נערכה מטעם רשות העתיקות ביוני 1998, בהנהלת עמנואל דמתי (הרשאה מס׳ A-2858) ובמימון חברת החשמל לישראל. סייעו חזי דנגור (מנהלה), ישראל וטקין וואדים אסמן (מדידות), אליזבטה בלשוב (שרטוט), חגית טחן־רוזן (ציור קירמיקה), דונלד צבי אריאל (נומיסמטיקה), אלה אלטמרק (מעבדת מתכות) ודורית בונה (עריכה ראשונית).

[2] המטבעות נוקו במעבדות רשות העתיקות, בראשות אלה אלטמרק.

[3] בשתי החפירות נהגה שיטת רישום עצמאית. לצורך הפרסום, וכדי למנוע כפילות, שונו מספרי לוקוסים וקירות (ר׳ טבלה 2).

הפניות

אביעם מ׳ וגצוב נ׳ תשנ״ח. נפחייה מן התקופה הביזנטית בחורבת עובש. **עתיקות** 34: 63–83.

איילון א׳ תשנ״ה. מבנה קבורה רומי–ביזנטי בח׳ סביה, כפר סבא. **עתיקות** 25: 27–39.

גצוב נ׳ תש״ס. חפירות בחורבת בית זניתה. **עתיקות** 39: 75–106.

הרטל מ׳ תשמ״ט. **צפון הגולן, הסקר הארכיאולוגי כמקור לתולדות האזור**. קצרין.

הרטל מ׳ תשס״ב. **התרבות החומרית של צפון הגולן בתקופות ההלניסטית, הרומית והביזנטית**. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

ידין י׳ תשכ״ח. נשק, כלי נשק. בתוך ב׳ מזר. נ׳ הרץ טור־סיני, ש׳ ייבין, י׳ ליוור, ש״א לוינטם וח׳ רבין, עורכים. **אנציקלופדיה מקראית** ה׳. ירושלים. עמ׳ 931–970.

פרנקל ר׳ תשמ״ד. **תולדות עיבוד יין ושמן בגליל בתקופת המקרא המשנה והתלמוד**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.

שטרן ע׳ תשנ״ט. כלי חרס מן המאות הי״ג–הט״ו מגבעת יסף (תל א־ראס). **עתיקות** 125–137.

Adan-Bayewitz D. 1993. *Common Pottery in Roman Galilee: A Study of Local Trade*. Ramat Gan.

Avissar M. 1996. The Medieval Pottery. In A. Ben-Tor, M. Avissar, and Y. Portugali. *Yoqne'am* I: *The Late Periods* (Qedem Reports 3). Jerusalem. Pp. 75–201.

Berlin A. 1997. The Hellenistic and Roman Pottery: The Plain Wares. In Sh.C. Herbert ed. *Tel Anafa* II, 1: *The Hellenistic and Roman Pottery* (*JRA* Supplement Series 10). Ann Arbor. Pp. 1–211.

Calderon R. 2000. Roman and Byzantine Pottery. In Y. Hirschfeld. *Ramat HaNadiv Excavations: Final Report of the 1984–1998 Seasons*. Jerusalem. Pp. 91–165.

DOC 1: A.R. Bellinger. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection* 1: *Anastasius I to Maurice*. *491–602*. Washington, D.C. 1966.

Edhem G. 1894. *Catalogues de monnaies turcomanes du musée imperial ottoman, Istanbul* (Reprint, Bologna 1965).

Fernandez F.D. 1983. *Ceramica Comun Romana de la Galilea*. Jerusalem–Madrid.

Frankel R. 1999. *Wine and Oil Production in Antiquity in Israel and Other Mediterranean Countries*. Sheffield.

Guz-Zilberstein B. 1995. The Typology of the Hellenistic Coarse Ware and Selected Loci of the Hellenistic and Roman Periods. In E. Stern ed. *Excavations at Dor, Final Report* IB: *Areas A and C; The Finds* (Qedem Reports 2). Jerusalem. Pp. 289–434.

Hayes J.W. 1972. *Late Roman Pottery*. London.

Hayes J.W. 1980. *Ancient Lamps in the Royal Ontario Museum* I: *Greek and Roman Clay Lamps*. Toronto.

Hayes J.W. 1985. Helenistic to Byzantine Time Wares and Derivatives in the Jerusalem Corpus. In A.D. Tushingham ed. *Excavations in Jerusalem 1961–1967* I. Toronto. Pp. 181–194.

Johnson B.L. 1988. The Pottery. In G.D. Weinberg ed. *Excavations at Jalame*. Columbia. Pp. 137–226.

Kenyon K.M. 1957. Roman and Later Wares: Terra Sigillata. In J.W. Crowfoot, G.M. Crowfoot and K.M. Kenyon. *Samaria–Sebaste* III: *The Objects from Samaria*. London. Pp. 281–287.

LRBC 2: R.A.G. Carson and J.P.C. Kent. Part 2: Bronze Roman Imperial Coinage of the Later Empire, A.D. 346–498. In *Late Roman Bronze Coinage (A.D. 324–498)*. London 1965. Pp. 41–114.

Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology: Circa 200–800 CE*. Sheffield.

Meyers E.M., Meyers C.L. and Strange J.F. 1990. *Excavations at the Ancient Synagogue of Gush Halav*. Winona Lake.

Pringle D. 1986. *The Red Tower (al-Burj al-Ahmar)*. London.

Rosenthal-Heginbottom R. 1995. Imported Hellenistic and Roman Pottery: Lamps. In E. Stern ed. *Excavations at Dor, Final Report* IB: *Areas A and C; The Finds* (Qedem Reports 2). Jerusalem. Pp. 234–249.

Sussman V. 1989. Northern Stamped Oil Lamps and their Typology. *Michmanim* 4:23–58.

TJC: Y. Meshorer. *A Treasury of Jewish Coins from the Persian Period to Bar Kochba*. Jerusalem–Nyack 2001.

Tel Barom

Emmanuel Damati
(Pp. 63–81)

Tel Barom (map ref. NIG 25440/79215; OIG 20440/29215; Figs. 1, 2) is located northeast of Qiryat Shemona. Two salvage excavations were conducted at the site: the first in 1966, directed by Micha (Mike) Livneh (Permit No. A-97), and the second, in 1998, directed by the author (Permit No. A-2858). In both seasons three areas were excavated (Fig. 3). Building remains were discovered from three strata dating to the Roman, Byzantine and Mamluk periods. However, the ceramic finds that were retrieved at the site date from the Hellenistic to the Mamluk periods (Figs. 12–18).

The meager remains from the Roman period were founded on bedrock (Plan 1). Among them are terrace walls that were used to shape the sloped topography of the site. The Byzantine period is represented by part of a residential building and a large olive oil press. (Plans 1–3; Figs. 4–9). A few walls and two ovens constitute the scant remains dating to the Mamluk period (Plans 2, 3; Figs. 10, 11).

In conclusion, Tel Barom was first occupied in the Seleucid period in the second century BCE and continued into the Early Roman period until the second century CE, after which it was abandoned. Following a hiatus of c. 200 years, the site was reoccupied at the beginning of the Byzantine period by a settlement of an agricultural (industrial?) type. Very few pottery sherds were found that date to the Early Islamic period. These sherds probably signify the final phase of the rich and well-established Byzantine settlement. The settlement was once again abandoned, this time for a longer period of c. 400 years. New settlers with a meager architectural and material culture inhabited the site during the Mamluk period. The settlement ceased to exist toward the end of the fourteenth century CE.

Captions to Illustrations

Fig. 1. Location map.

Fig. 2. Tel Barom, looking northeast.

Fig. 3. Tel Barom, the excavation areas from the 1966 and 1998 seasons.
Fig. 4. Area C, 1998 season, looking northeast.
Plan 1. Plan of Area A, 1966 season.
Fig. 5. Locus 22, W201, looking east.
Plan 2. Plan of Area B, 1966 season.
Fig. 6. Locus 44, a crushing basin and an extractor, looking west.
Fig. 7. Loci 43 and 44, a crushing basin and an extractor with a vat, looking south.
Plan 3. Plan of Area C, 1998 season.
Fig. 8. Locus 111, looking east.
Fig. 9. Locus 111, millstones, looking south.
Fig. 10. Locus 51, a crushing basin and a Mamluk wall (W252) built inside it, looking south.
Fig. 11. Locus 102, stone foundation for an oven, looking east.
Fig. 12. Hellenistic and Early Roman pottery.
Fig. 13. Finds from the Late Roman and Byzantine periods.
Fig. 14. Byzantine pottery.
Fig. 15. Byzantine pottery.
Fig. 16. Early Islamic, Crusader and Mamluk pottery.
Fig. 17. Mamluk finds (1–4) and an MB II arrowhead (5).